

הגיגי גבעה

פרדית ח"א. משקל התרבו
הספרייה ע"ש הרמב"ם
מלאכיב.

הגיו

ב

ע

ה

שנתון הפכללה הדתית לחינוך
גבעת ושינגטון

הסביבה הסינטקטית שנתונה בהן צורה מודלית חריגה מעצימה מחד גיסא את חריגותה ו"מסגירה" מאידך גיסא את היותה מודלית. אריגת סביבה סינטקטית כזאת ושזירת צורה מודלית חריגה לתוכה - מעבר להיותה תחבולה ספרותית - היא מעשה רוקם, מעשה חושב, יצירת מופת.

ד"ר אריה שטולברג

פירוש רש"י למסכת תענית

המעין בפירוש המיוחס לרש"י למסכת תענית, לא יתקשה להבחין כבר במבט ראשון, כי פירוש זה שונה בסגנונו מכל פירושי רש"י לתלמוד הידועים לנו. הדבר בא לידי ביטוי הן במונחי לשון מיוחדים והן באורך הפירוש.

מונחי הלשון המיוחדים למחבר פזורים בכל הפירוש, והם אופייניים לו בלבד: "תוס' נראה לי... עד כאן תוספת"; "ה"ג"ג..."; "ולא גרסי"; "אין טעם וריח לכל המפורש למעלה..."; "האי דכתיב בספרים... שבוש הוא"; "מפי רבי"; "מ"ר"; "שוב אמר לי רבי"; "בלעז"; "דוחק"; "גמגום"; "כך שמעתי"; "כ"ש"; "כדמתרגמין"; "ובתרגום מזכיר"; "תוס' ה"ג"; "הגהה"; "נראה לי דהכי גרסי"; "ל"א מ"ר בתרא עיקר"; "ואיכא לתרוצי כתירוצא קמא"; "והקשה מאן דהו בתוספות... ופריק"; "ויש ספרים שכת' בהן"; ובראש קונטרס תשובה רומי אתה מוצא תשובת רבנו בכך"; "לא כתיב בספרינו"; "ל"א גריס בספר ר' ובספר שלי כתיב"; "בגמ' מפר'"; "וטעמ' מפר' בגמ'"; "כך ש... בלש' ישמעאל"; "לא נהירא לי"; "בלשון יון"; "והוא לשון פרסי".

זהות מחבר הפירוש

מעתיק כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 2553 הוסיף לראשו את הדברים הבאים: פירוש מסכת תענית לא נודע מפרשו אבל מצאתי שפירשו אותו תלמידי רבי שלמה זצ"ל.¹

מיהו תלמיד זה? אפשריין סבר, כי פירוש זה הוא של הרשב"ם.² כנגדו טען ד' הלבני, כי "הלשון של המיוחס לרש"י על תענית (בפרט אחרי הדפים הראשונים) הרבה יותר קצר משל הרשב"ם "הוודאי". את זה נוכל לראות כשנשווה פירוש הרשב"ם עם פירוש המיוחס לרש"י על אותו הקטע מהתלמוד שנמצא בשתי המסכתות, תענית ובבא בתרא (או ערכי פסחים).³ להדגמת טיעונו הביא הלבני דוגמה להשוואה אחת מהסוגיות בתענית (לא, ע"א) ובבא בתרא (קמא, ע"א). ומסקנתו הסופית היא ש"מכל האמור למעלה יוצא אפוא, שאם הספק הוא בין

תאריכים: פירוש ריב"ן, פירוש הר"ף, פירוש ר' יוסף חביבא, הפירוש המיוחס לרש"י, פירוש רש"י האמיתי, תלמידי רש"י.

1. קיימים שלושה מקורות לפירוש המיוחס לרש"י למסכת תענית: הדפוסים הרגילים שלנו; כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 1799; כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 2553.

2. ר"ן אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי ורמייזא', תרביץ, ד, ספר א, עמ' 22, הערה 46.

3. ד' הלבני, 'לזיהויו של המיוחס לרש"י על תענית', סיני, מד, עמ' כרכה.

הריב"ן והרשב"ם - אז אפשר להכריע ולקבוע, שהריב"ן הוא המחבר של המיוחס לרש"י לתענית".

לחזוק טענתו מוסיף הלבני, שגם מהסגנון של המיוחס לרש"י לתענית, ניתן ללמוד שמחברו הוא ריב"ן: "כמה מדרכי לשונותיו ומבטאיו המיוחדים לו של הריב"ן שר' י"נ אפשטיין רואה 'כאבן בוחן לבחון על ידם את הפירושים המיוחסים לו, אם שייכים לו באמת או לא' - נמצאים גם כן במיוחס על תענית".

המיוחס לרש"י, כמו הריב"ן, נוהג לאסוף בפירושו את רוב הפירושים השונים, שנמצאו בפירושים שהיו לפניו. "המיוחס לרש"י" מבקר בביקורת חריפה את נוסחאות ספרי התלמוד כדרכו של הריב"ן - עד שהוא כותב, "אין טעם וריח לכל המפורש למעלה האי דכתיב וכו' שיבוש הוא וכו' הכא ה"ג וכו'". אכן צדק מאד הלבני בטיעונו שמחבר הפירוש לתענית הוא ריב"ן. להמחשת הדברים נסקור בהרחבה את מונחי הלשון המיוחדים לפירושי הריב"ן בפירושו לחמש מסכתות שונות: פסחים, יבמות, כתובות, מכות, סנהדרין.

פסחים

"מ"ג"; "ל"א"; "מפ' בגמ'"; "לא גרסינן"; "ואית דגרסי"; "גרסי"; "לשון מורי עיקר".

יבמות

ה"ג"; "מפרש ואזיל..."; "מפרש ב..."; "כך נקוד במשנה ב..."; "ל"א"; "משכחת לה כדלקמן"; "ואיכא ספרים דכת'..."; "בלעז"; "תרגום של..."; "גרסי ב..."; "איכא מאן דמתני' במתני'"; "ה"ג... ולא גרסי..."; "לקמן מסיק"; "וטעמא ב..."; "ונראה בעיני ר' דה"ג"; "גרסי לה ר'..."; "ולא נהירא"; "ובספר ישן כתוב וכן עיקר"; "והכי פירושא"; "וברוב ספרים לא כתיב הא מילתא"; "ותימא לי"; "הא דכתיב בספרים".

כתובות

"כך שמעתי"; "ותמיהא לי"; "ה"ג"; "בלעז..."; "כדמפרש לקמן..."; "לא גרסינן במתניתין"; "... גרסינן"; "וכן תשובת רבינו משולם"; "לא כתוב בספרים"; "כן לשון מורי(נו) ז"ל הזקן"; "מפרש בגמרא ידו"; "ל"א"; "ואית ספרים דגרסי"; "ומורי"; "וזה הלשון עיקר"; "לא שמעתי וגמגום"; "וזה מה בנימוקי רבי וניחא".

מכות

"כן נראה בעיני רבי ועיקר"; "הכי גרסינן"; "כדמפרש בגמרא"; "וכמדומה ולא גרסינן ליה"; "מקום שלועזין"; "כ"ש (=כך שמעתי) וגמגום"; "ה"ג... ולא גרסינן"; "ואית דמפרש"; "מ"ר (מפי רבי); "בלעז"; "כך קיבל רבי מעיקרא ולא נהירא"; "לשון אחד מפי רבי"; "וזה דבר תימה הוא"; "מורי"; "ולא נהירא"; "שמענו"; "ומתרגמינן".

סנהדרין

רש"י על פרק חלק [=ריב"ן], לדעת אפשטיין ואורבך, בניגוד לדעת י' פרנקל]

"הכי גרסינן"; "מפרש בגמרא"; "כן שמעתי"; "כך שמעתי"; "וכן נראה לר"י"; "ונראה למורי"; "לשון אחר"; "ל"א"; "... בלעז"; "מ"ר"; "לשון פרסי"; "מ"ר ל"א"; "ומתרגמינן"; "מפרש ב..."; "ואית דגרסי..."; "ל"ג"; "גימגום"; "ולפי מה שכתוב בספרים"; "אית דמפרשי"; "ולאו מילתא היא"; "לשון מ"ר מפי השמועה"; "ובגמרא מפרש"; "ה"ג"; "גרסינן"; "ה"ג... ולא גרסינן..."; "כדמפ' טעמא לקמיה"; "בלעז"; "ולועז"; "והכין פירושו"; "כדמתרגמינן"; "ל"א"; "ואית דמפרשי"; "ויש דמפרשי"; "ובגמרא מפורש"; "יש לגמגם"; "ויש ספרים שכתוב בהן"; "ולא נהירא לי".

חמשת המקורות הללו מראים בבירור, כי מבחינה סגנונית שייכים כל הפירושים הללו, כולל פירוש המיוחס לרש"י לתענית - לקבוצה אחת: פירושי הריב"ן. ברם לא רק מבחינה לשונית-סגנונית שייך הפירוש המיוחס לרש"י לתענית לקבוצת פירושי הריב"ן, כי אם אף מבחינת עצם מהות הפירוש ודרך לימודו.

מהות פירושי ריב"ן

על ריב"ן - מהות פירושו ודרכי לימודו, ידועים לנו הפרטים הבאים: ריב"ן היה בעלה של מרים, בתו של רש"י ואב למשפחת חכמים - ואף הוא כקודמיו, ר' שמעיה ור' שמחה מויטרי תלמידי רש"י, הוסיף דברים לפירושי רש"י והגיה אותם, אבל בניגוד גמור לקודמיו הוא אף כתב פירושים עצמאיים לרוב מסכתות התלמוד הבבלי.⁴

מהשרידים הלא מועטים של פירושי הריב"ן שהגיעו אלינו ניתן בהחלט לעמוד על סגולות פירושו ואופיים. הריב"ן כתב את פירושו לתלמוד "לפני רש"י", כלומר על פי פירושי רבו רש"י ועל-פי השמועות ששמע מפיו. במרבית המקומות הלך

4. ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, א, עמ' 41-38.

הוא בעקבות רש"י ובכל מקום שהסכימה דעתו עם דעת רבו הוא משתמש בלשון רבו, מעתיקו ומכניסו בפירושו בלשון רבו, מלה במלה או כמעט מלה במלה. לעתים השתמש בלשון רבו עם תוספת דברים על פירושו.

הריב"ן הצטיין אף בכך, ששכב אל מקורותיו של רש"י, אל קבלותיהם ופירושיהם של חכמי אשכנז, רבותיו של רש"י וחבריו, והוא משתמש רבות בפירוש המיוחס לרגמ"ה ["פירוש מגנצא"] ומעתיק במספר מקומות את לשונו בסתם ללא הזכרת שמו. ריב"ן השתמש מלבד בפירוש רש"י אף במקורות אחרים שהיו לפניו - דבר המתבטא בכך, שבמספר מקומות הוא הביא עם פירוש רש"י רבו אף "לשון אחר" לפני פירוש רש"י או לאחריו. במקרים אלו השתמש ריב"ן במונחים הבאים: "ל"א... ל"ש" [=לא שמע לשון זו, אלא זה פירושו הוא!] "מ"ש" [=פירוש רש"י]; "וזה הלשון עיקר אחר"; "זה שמעתי [=רש"י] ועיקר ל"א"; "ל"א [=דברים אחרים]; "לשון מורי מפי השמועה ל"א".

שימושו המרובה בפירושים אלו הוא שגרם לכך שמוצאים אנו בפירושו את הלשונות והביטויים המיוחדים לפירושי האשכנזים: "ענין אחד"; "אית דמפרשי"; "אית דאמרי"; "אית דגרסי"; "אית ספרים דכתיב בהו"; "אית ספרים דלא כתיב בהו" - כל הביטויים הללו אופייניים לפירושים האשכנזיים. כאמור, עמד ריב"ן תחת השפעת פירושי רבו והלך בעקבותיו, אף על פי כן לא נכנע מפני כבוד גאון רבו ועמד בפירושו ברשות עצמו: הוא לא נמנע מלהשיב ומלהשיג על פירושי רבו ולומר עליהם כי "אינם עיקר" ושיש בהם "גמגום". לפעמים הוא הביא פירושים אחרים ואת פירוש רבו לא הזכיר כלל. הוא רגיל לכתוב יחד עם פירוש רבו אף לשון אחר מבלי להעיר כלל למי משפט הבכורה. כל זה מוכיח בעליל, כי לא תמיד הלך הוא בעקבות פירושי רבו. דרכו לאסוף בפירושו את מרבית הפירושים השונים שמצא לפניו ו"שמע", ולפעמים מביא הוא כשלוש וארבע "לשונות" גם יחד.

את נוסחאות ספרי התלמוד ביקר הריב"ן בחריפות רבה מאד ורבות מאד הן הגהותיו ותיקוניו, הרבה יותר מהגהות רבו - רש"י. בכמה מקומות הוא הגיה את הספרים ובמקומות רבים הביא נוסח "ספרים אחרים". רגיל היה ריב"ן להעיד לפעמים בפירושו על פסק ההלכה או על תולדה היוצאת מההלכה שבתלמוד. פשטן היה ובפירושו לתלמוד מצינו פה ושם אף פירושים יפים לכתבי הקודש. סגנונו ולשונו של הריב"ן ארוכים משל רש"י וקצרים משל הרשב"ם. כך הם פני הדברים אף ביחס לפירוש המיוחס לרש"י לתענית!

מלים הנזכרות בתלמוד רגיל היה לתרגם תמיד לצרפתית ואף במלים מצויות נהג כן. לפעמים הביא, כרש"י רבו, דוגמאות מן החיים והמציאות בת זמנו.

י"נ אפשטיין נתן רשימה מפורטת ביותר של מבטאיו המיוחדים לו בפירושו לתלמוד ולשונותיו. אכן, צדק מאד אפשטיין באמרו שם, כי "אלה הם דרכיו 'לשונותיו' של הריב"ן ומבטאיו המיוחדים לו והם יהיו לנו לאבן בוחן, לבחון על-ידם את הפירושים המיוחסים לו, אם שייכים הם לו באמת או לא".⁵

המיוחס לרש"י לתענית לאור האפיונים של פירושי ריב"ן

להלן נשווה לאור אחד עשר אפיונים של פירושי ריב"ן של מסכות שונות בש"ס לפירוש המיוחס לרש"י לתענית - ונבדוק אם ניתן לייחס גם פירוש זה לריב"ן.

א. השיבה אל מקורותיו של רש"י, אל קבלותיהם ופירושיהם של חכמי אשכנז, רבותיו של רש"י וחבריו, ושימושו פעמים רבות בפירוש המיוחס לרגמ"ה - שכיחים אף בפירוש המיוחס לרש"י לתענית.

דוגמאות:

(א) דף טו ע"א ד"ה "ובקבלה": "והקשה תוספות מאן דהו... ופריק"; (ב) דף כא ע"ב ד"ה "אל מול ההר ההוא": "ובראש קונטרס רומי אתה מוצא תשובת רבים [צ"ל: רבינו ברוך] בכך"; (ג) דף ב ע"ב, פירוש רגמ"ה, ד"ה "מה ניסוך המים מאורתא" וכן במיוחס לרש"י: "ויש ספרים דכתיב בהו דאמר מר ומנחתם ונסכייהם בלילה שמקריבין הקרבנות ביום יכולים להביא המנחות והנסכים בלילה אף האי ניסוך המים נמי יכול לנסך בלילה". בשני הפירושים נכתבו הדברים במידה זהה לחלוטין. הרי שכאן שאב המיוחס לרש"י את פירושו מרבינו גרשם מאור הגולה.

ב. שימוש במקורות שונים, בנוסף לפירוש רש"י, שהיו לפניו; הוא מביא יחד עם פירוש רבו אף "לשון אחר".

דוגמאות:

(א) דף ו ע"ב, ד"ה "חתן לקראת כלה": "... מפי מורי; ל"א..."; (ב) דף יא ע"ב, ד"ה "נקרא חסיד": "... מפי מורי; אי נמי...". (ג) דף טז ע"א, ד"ה "מורא לעובדי כוכבים": "שמעתי; לישנא אחרינא". (ד) דף יד ע"א, ד"ה "יונה בתר דוד ושלמה: כך שמעתי; אי נמי..."; (ה) דף יט ע"ב, ד"ה "כפנא...": "מ"ר לשון אחר...".

ג. לשונות וביטויים האופייניים לפירושי האשכנזים שכיחים בפירושי

דוגמאות:

(א) דף ד ע"א, ד"ה "וכתיב אשר לא צויתי": "הג... ואית דלא גרסינן האי ולא עלתה על לבי דטעי בקרא אחרינא..."; (ב) דף ח ע"א, ד"ה "ואין נוחין זה לזה": "ויש גרסינן..."; (ג) דף י ע"ב, ד"ה "הבוקר אור והאנשים שולחו המה וחמוריהם": "... יש ספרים דלא כתיב בהו האי קרא"; (ד) דף מט ע"ב, ד"ה "קצרי": "... שמעתי אומרים..."; (ה) דף ו ע"א, ד"ה "תל בעתו": "אית ספרים דכתוב בהו..."; (ו) דף י ע"ב, ד"ה "שלא להפקיע את השערים": "...ס"א".

ד. אוסף של מרבית הפירושים שהיו לפניו וששמע, לפעמים 3-4 לשונות גם יחד

דוגמאות:

(א) דף ד ע"א, ד"ה "עורו פילי": "...ל"א"; (ב) דף ה ע"א, ד"ה "שעשרים וארבעה שביקש להו": "...ל"א"; (ג) דף ו ע"ב, ד"ה "איכא דאמרי דלא ביירי תרביצי": "...ל"א"; (ד) דף ו ע"ב, ד"ה "חתן לקראת כלה": "מפי מורי ל"א"; (ה) דף יא ע"ב, ד"ה "נקרא חסיד": "...מפי מורי אי נמי"; (ו) דף טז ע"א, ד"ה "חד אמר הר שיצא הוראה": "שמעתי לישנא אחרינא"; (ז) דף יז ע"א, ד"ה "יונה בתר דוד ושלמה": "כך שמעתי אי נמי".

ה. הגהות מרובות יותר מהגהותיו של רש"י, לעתים מתיחת ביקורת חריפה עליהן

דוגמאות:

(א) דף ג ע"ב, ד"ה "אלא דמכניפא לכו מד' רוחי עלמא": "לא גרסינן דהא... ואיכא למימר דגרס ליה והכי משתמע קרא"; (ב) שם, ד"ה "רויזא": "...ולא גרסינן ואי בעית אימא... אלא ה"ג"; (ג) דף ו ע"א, ד"ה "נראה לרבי דהכי גרסינן"; (ד) דף ו ע"א, ד"ה "משיר פירותיהן": "...ולא גרסינן"; (ה) דף טו ע"ב, ד"ה "סדר תעניות כיצד": "ה"ג כגמרא... בכולהו גרסינן"; (ו) דף יז ע"א, ד"ה "ואינו יודע מאיזה בית אב...": "כולהו גרסינן"; (ז) דף יז ע"ב, ד"ה "מתמניא ביה כו' עד דלא למספד": "גרסינן ולא גרסינן"; (ח) דף כג ע"ב, ד"ה "חוני לאבא כסבורין עלי שאני אביהן": "ה"ג... ולא גרסי' ומאן דגרס"; (ט) דף כה ע"א, ד"ה "א"ל ולחברא מאי קא יהיבנא": "לא גריס בספר רבי ובספר שלי כתוב..."; (י) שם, ד"ה "בתר דיהבי"; "לא שמעתי טעם". (יא) כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 1799, דף ב: "אין טעם וריח לכל המפורש למעלה האי דכתיב בספרים... שיבוש הוא... והכא ה"ג...".

ו. הזכרת פירושי רבו בשימוש במונחים "מ"ר", "מורי", "שמעתי"

דוגמאות:

(א) דף ד ע"א, ד"ה "פעמים נראה": "מפי רבי"; (ב) דף ז ע"א, ד"ה "למימרינהו לתרויהו": "ומפי רבי"; (ג) דף יא ע"ב, ד"ה "נקרא חסיד": "ומפי מורי"; (ד) דף יד ע"ב, ד"ה "רשאי ליפול על פניו": "וכך שמעתי"; (ה) דף טז ע"א, ד"ה "מורא לעובדי כוכבים": "ושמעתי לישנא אחרינא"; (ו) דף יז ע"א, ד"ה "יונה בתר דוד ושלמה": "ושב אמר לי רבי"; (ז) כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 1799, דף ב: ד"ה "והכא ה"ג לולב גמר לה": "ומפי רבי"; (ח) דף ג ע"א, ד"ה "אלא או כר' עקי' או כר' יהודה": "ור' אומר לי" (כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 1799).

ז. תרגומי מלים קשות בתלמוד לצרפתית ולשפות אחרות, במידה מרובה

דוגמאות:

(א) דף ג ע"ב, ד"ה "אפשר באנפוטא": "בלעז"; (ב) שם, ד"ה "גיליה דליליא": "בלעז"; (ג) דף ז ע"ב, ד"ה "בהיסח הדעת": "בלעז"; (ד) דף ט ע"א, ד"ה "שיבילר": "בלעז"; (ה) דף יא ע"ב, ד"ה "נקרא חסיד": "... בלעז מפי מורי"; (ו) שם, ד"ה "בחלוק לבן שאין בו אימרא": "ומתרגמינן"; (ז) דף יב ד"ה "התם": "בלעז"; (ח) דף כב ע"א, ד"ה "דיסתנא": "והוא לשון פרסי"; (ט) דף כט ע"א, ד"ה "וישב עליהם את אונם וברעתם יצמיתם יצמיתם ה' אלוקינו": "שכן תרגם יונתן בן עוזיאל"; (י) דף כט ע"ב, ד"ה "קצרי": "כך שמם בלשון ישמעאל... שמעתי אומרים על שם... והיינו דמתרגמינן". (יא) כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 1799, דף ב: ד"ה "גמרא גמיר לה": "ושכן קורין למים בלשון יון הידור". (יב) דף כג ע"א, ד"ה "כדרך שעשה חבקוק": "כדמפרש בתרגום של תפלת חבקוק".

ח. ביקורת פירושי רבו תוך כדי שימוש במונח "גמגום", "דוחק" וכדומה

דוגמאות:

(א) דף יא ע"ב, ד"ה "לעולם קסבר": "... דוחק" (כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 1799); (ב) דף כז ע"ב, ד"ה "כבר תקנתי להם": "גימגום"; (ג) שם, ד"ה "אמ' ר' יוסי": "...גימגום".

ט. פירושים ארוכים (בניגוד לפירושי רש"י)

דוגמאות:

(א) דף ב ע"ב, ד"ה "משעה שפוסק מלשאול"; (ב) דף ג ע"א, ד"ה "אלא ר' יהושע היא" (פירוש ארוך מאד!). (ג) דף ה ע"א, ד"ה "וכתיב אשר לא צויתי" (פירוש

ארוך מאד (!); (ד) דף ה ע"א, ד"ה "מונה כ"א יום" (פירוש ארוך מאד !); (ה) דף ה ע"ב, ד"ה "ימיו של שמואל נ"ב שנה"; (ו) דף ה ע"א, ד"ה "רוח צפון תחולל גשם ופנים נזעמים לשון שקר"; (ז) דף ט ע"א, ד"ה "מטר בשביל יחיד"; (ח) דף ט ע"א, ד"ה "כי משמש ארבע לשונות או דלמא אלא דהא" (פירוש ארוך מאד !); (ט) דף י ע"ב, ד"ה "רבי יוסי אומר כל אדם" (פירוש ארוך מאד !); (י) דף יא ע"ב, ד"ה "למחר אין מתפלל תפילת תענית" (פירוש ארוך מאד !); (יא) דף יד ע"א, ד"ה "נקוט מציעתא בידך"; (יב) דף טו ע"א, ד"ה "ובקבלה" (פירוש ארוך מאד !).

י. פסקי הלכה בתוך הפירוש

דוגמאות:

(א) דף יב ע"א, ד"ה "איכא דאמרי אמר רבא"; (ב) דף יב ע"ב, ד"ה "איכא רב ששת דילמא מיכל נמי אכלי"; (ג) דף יח ע"א, ד"ה "כי א"ר יוחנן הלכה אזלא להתענאה".

יא. ציון מקורות אגדתיים במידה לא מועטת

דוגמאות:

(א) דף ב ע"ב, ד"ה "ומיבעיא דמצי חשיב": "ומביאין ראיה מן האגדה דבראשית רבא"; (ב) דף ד ע"א, ד"ה "וכתיב אשר לא צוית": "בתנחומא... ובאגדה קא חשיב"; (ג) דף ה ע"א, ד"ה "והא במרחשון הוא": "כדתניא לקמן ובספרי הוא". (ד) דף ה ע"א, ד"ה "מחולדה ובור": "מצוי הוא באגדה"; (ה) דף ו ע"א, ד"ה "זמרח כבוד": "דרשינן בפסיקתא".

* * *

מכל האמור לעיל נובע בבירור, כי פירוש המיוחס לרש"י לתענית - להוציא הפירוש לשלושת הדפים הראשונים של מסכת זו, שהינם לר' שמעיה, תלמיד רש"י - אינו של רש"י, אלא של תלמידו וחתנו הריב"ן.

פירוש רש"י "האמיתי"

ברור, שפירוש רש"י למסכת תענית לא הגיע למדפיסי המסכת. יש אפוא מקום לנסות לגלות היכן משתמר פירוש רש"י האמיתי. עלינו לחפש פירוש אשר היחס שבינו לבין המיוחס לרש"י [=הריב"ן] שווה ליחס שבין שאר פירושי רש"י לפירושי הריב"ן למסכתות אחרות.

ידוע ומפורסם, כי דפוסי ספרד ופורטוגל של התלמוד הבבלי כללו את פירוש רש"י בלבד, ולא את פירוש התוספות.⁶ סביר אפוא להניח, שעלינו לבדוק את הדפוסים הראשונים תענית בספרד, ולברר אם הפירוש הזה לזה רש"י בשאר התלמוד. והנה במוזיאון הבריטי נמצא דפוס ספרדי, המכיל אף פירוש למסכת תענית. בדיקה יסודית ומדוקדקת מראה לנו, כי אכן פירוש זה אינו פירוש הריב"ן, כי אם פירוש רש"י האמיתי למסכת זו.⁷

הוכחות שפירוש רש"י בדפוס ספרד הוא הפירוש האותנטי

כפי שצויין לעיל בהרחבה מונחי הלשון האופייניים לריב"ן הם "מפי רבי"; "מ"ר"; "כך שמעתי" [=מפי רש"י]; "כ"ש"; "שוב אמר לי רבי"; "גמגום" [=ביקורת על רש"י] וכדומה - על כן ראוי לבחון כיצד פורשו מקומות אלו על-ידי הפירוש שבדפוס ספרד. כל המוכחות מפירוש ריב"ן בפרק זה הוא מכתב יד אלדר 1799.

(א) דף ב ע"ב, שו" 21-3, ל"א מה לולב ביום - מפי רבי".

אם נשווה את כל הדברים שנכתבו בשורות אלו של הריב"ן, עם מה שנכתב בפירוש שבדפוס ספרד, ניווכח, כי זהים הם אף מבחינה סגנונית, פרט לעובדה אחת: כל מה שהובא בפירוש הריב"ן כ"מפי רבי" - הובא בפירוש זה בצורה סתמית. מכאן יש להסיק, כי הריב"ן שאב את כל פירושו מהפירוש שבדפוס ספרד, שאותו הוא מכנה "מפי מורי". הרי שפרשן זה שבדפוס ספרד היה רבו של הריב"ן. הואיל וידוע לנו, כי רש"י היה רבו של הריב"ן, הרי שבהכרח פירוש זה שבדפוס ספרד הוא פירוש רש"י האמיתי.

(ב) דף ג ע"א, שו" 12-6: "ור' אומר לי האי דאיבעיא לעיל ר' אליעזר גמר לה מניסוך המים... ולא גרסינן לעיל מה לולב ביום ולא גרסי דאמ' מנחתם ונסכיהם כלל כולו". בפירוש שבדפוס ספרד נמצא הדבר בלשון זו: "סוף דבר הא דאיבעי ליה לרבי אליעזר מלולב גמר לה או מניסוך המים... ולהכי לא מוקים ליה להאי כר' אליעזר ולא גרסינן דאמר..." השוואת שני הפירושים מראה, כי זהים הם בסגנונם ובתוכנם, אלא שבפירוש שבדפוס ספרד נשנו הדברים בצורה סתמית, בניגוד להדגשה "ור' אומר לי" שבפירוש המיוחס לרש"י [=הריב"ן]. הרי שאף דברים אלו שאב הריב"ן מפירוש זה אשר אותו הוא מכנה "ור' אומר לי". מכאן הוכחה ברורה, כי פירוש סתמי זה שבדפוס ספרד הוא פירוש רש"י.

6. על דפוסי ספרד ופורטוגל של התלמוד הבבלי, ראה ז"ח דמיטרובסקי, שרידי בבלי, הקדמה, עמ' 125-15.

7. הסגנונה של דפוס זה במוזיאון הבריטי היא L50 XL II.

(ו) דף יד ע"ב, שו' 30-34: "אפי' ביחיד משום דזמן ציבור הוא אבל במילתא אחריתי דהווי ליחיד ולא לציבור כגון הכא דבתקופת תמוז לא זמן שאילת ציבור היא בשומע תפילה הוא דמדכר ליה דלא בברכת השנים כדאמרי בע"ז ובמס' ברכות אם היה חולה בתוך ביתו מזכיר עליו בברכת חולים ומוקמי הלכתא בשומע תפלה". שני הפירושים זהים, אבל הריב"ן מוסיף לפירוש "כך שמעתי", הרי שוב מוכח, כי פירוש זה שבדפוס ספרד הוא של רש"י, המצוטט על-ידי הריב"ן כ"כך שמעתי" - תופעה הרגילה בפירושי הריב"ן.

(ז) דף טו ע"א, שו' 26-29: "של מלכים שכך היו נוהגין כשנולד בן למלך היו נוטעין אילן לשמו ויום שממליכין אותו עושין לו כס' ממנו ל"א אילן גדול המיסך על הארץ לטייל המלך תחתיו ודומה לו בעירובין ההוא אברונקא דהוה ליה לריש גלותא בבוסתניה שלמלכים נוטעין אותו לצלמים הוא נוטעו כמו כן לצלמים. היא היא נטיעה של שמחה. ששואל בשלום תלמי' חכם מחזיר לו משום איבה ובשפה רפה. אבל ומנודה חייבים בעטיפה דכת' על שפה יעטה במועד קטן רשאי ליפול על פניו... בפני הציבור כך שמעתי".

בדפוס ספרד מופיעים הדברים כדלקמן: "שכך היו נוהגים כשנולד בן המלך היו נוטעין אילן ויום שממנין אותן מלך עושין לו כסא מאותו אילן ליש' אחרי' אילן גדול המיסך על הארץ לטייל המלך תחתיו ודומה לו בעירובין ההוא אברונקא דהוה ליה לריש גלותא בדוכתא של מלכים דרך מלכים נוטעין אותו לצלמים הוא נוטע כמו כן לצלמים הוא נטיעה של שמחה ששאל בשלום של תלמידי חכמים מחזירין לו איבה אלא שמחזיר לו... ומנודה בעטיפה כדכת' ועל שפם יעטה במועד קטן רשאי ליפול על פניו... בפני הציבור אלא א"כ יודעין שהוא חשוב כיהושע..." שני הפירושים הללו זהים, פרט לתוספת בריב"ן "כך שמעתי".

(ח) דף יז ע"א, שו' 9-10: "שוב אמר לי ר' קבועין שלא להיות מגואל מן הכהונה ויודע שראוי בית אב שלו לעבוד..." בדפוס ספרד מופיעים הדברים כדלקמן: "שוב אמר הוקבעו שלא נתחלל אב שלו להיות מגואל מן הכהונה ויודע שראוי בית אב לעבוד..." אף כאן זהים שני הפירושים, אלא שברביב"ן במקום "שוב אמר" מופיע "שוב אמר לי ר'", שכן הוא ציטט את פירוש רבו רש"י, שכתב "שוב אמר".

(ט) דף יט ע"א, שו' 4-13: "רביעה ראשונה ושניה לשאול שאע"פ שלא ירדו גשמים לא בראשונה ולא בשנייה לא היו מתעניין אלא שואלין וקשיא מתני' דקתני סדר תעניות האילו האמור ברביעה ראשונה וברייחא אהדי הכי קאמ'... וכגון רביעה ראשונה שנייה ושלישית דכוליה יורה קרי ליה רביעה כך שמעתי". בדפוס ספרד מופיעים הדברים כדלקמן: "רביעה ראשונה ושניה לשאול שאע"פ שלא ירדו גשמים לא בראשונה ולא בשנייה לא מתעניין ולא מתריעין אלא שואלין וקשיין מתניתין דקתני סדר תעניות האמורין בשביל רביעה ראשונה מכל וכל כגון ראשונה ושניה

(ג) דף ד ע"ב, שו' 5-10: "ובאגדה קא חשיב כלב בהדיהו כל אשר יכה את קרית ספר ולכדה וגו' ור' יונתן דלא חשיב ליה בגמרא פשיטא ליה בהאי קרא ההלכות שנשתכחו בימי אבלו של משה בתמורה ואין לחוש שתשרה רוח הקודש לא על עבד ולא על קמזור כדאמרי' בנדרים דאין שכינה שורה, כולי' מפיי"ר". בפירוש שבדפוס ספרד נמצא כדברים הבאים: "ובדברי הגדה דחשיב כלב בהדיהו דכתיב אשר יכה את קרית ספר ולכדה. ור' יונתן דלא חשיב ליה בגמרא פשיטא ליה להאי קרא ההלכות שתשש כחו בימי אבלו של... כדרשי ליה במס' תרומה [צ"ל: תמורה] ואין לחוש שתשרה רוח הקודש על עבד ועל ממזר כדקאמרי' במס' נדרים שאין השכינה שורה וכו'". השוואת דברים אלו לדברי המיוחס לרש"י [=הריב"ן] בתוספת העובדה שבפירוש שבדפוס ספרד נאמרו הדברים בצורה סתמית, בניגוד לדברי הריב"ן שהובאו "מפיי"ר" - שוב מוכיחה בבירור, כי הפירוש שבדפוס ספרד הוא של רבו של הריב"ן, של רש"י.

(ד) דף יא ע"ב, שו' 16: "ל"א מ"ר בתרא עיקר אי נמי מתענה לשעות דאינו מתענה אלא כל הלילה בלבד שהוא חצי יום והוא הדין המתענה ביום כי האי גוונא היכא דלא קביל עליה מאתמול קרי ליה מתענה לשעות". בדפוס ספרד נמצא כדלקמן: "לישנא אחרינא בתרא עיקר ("מ"ר" - חסר כאן!) אי נמי מתענה לשעות דאינו מתענה אלא כל הלילה בלבד שהוא חצי יום והוא הדין נמי דאי מתענה כי האי גוונא היכא דלא קביל מאתמול קרי ליה מתענה לשעות". אנו רואים בעליל, כי הדברים זהים לחלוטין, הן תוכנית והן סגנונית! אולם, בפירוש הריב"ן מופיעות המלים "לישנא אחרינא מ"ר בתרא עיקר", בפירוש שבדפוס ספרד לא מופיע הציון "מ"ר". זוהי הוכחה נוספת, כי אכן פירוש זה הוא של רש"י עצמו, ולפיכך נעדר ציון זה; אבל במיוחס לרש"י שהוא חיבור של ריב"ן, תלמידו של רש"י, מופיע הציון "מ"ר".

(ה) דף יב ע"א, שו' 28-30: "ולא שנא בין בתפילה בין שלא בתפילה. קודם גזירותינו קודם שגזרו חכמי טובים הללו אבל משגזרו אע"פ שהתחיל תעניותיו קודם הזמנים הללו לא דחו כך שמעתי" (כ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 2553). אבל בכ"י ניו-יורק-בהמ"ל-אדלר 1799 לא מופיע פירוש זה, ומובן שחסרות המלים "כך שמעתי". בדפוס ספרד מופיעים הדברים הבאים: "ולא שנא בין בתפלה בין שלא בתפלה, קודם גזירותינו קודם שגזרו חכמים גזירת ימים טובים הללו אבל משגזרו אע"פ שהתחיל תעניותיו קודם הימים לא דחו כך שמעתי". כאן זהים שני הפירושים אף במלים "כך שמעתי". נראה, שהריב"ן העתיק כאן מרש"י אף את המלים הללו. לאור עובדה זו ברור, שמקרה זה כשלעצמו אינו יכול לשמש הוכחה, כי פירוש זה שבדפוס ספרד הוא פירוש רש"י.

היחס שבין "המיוחס לרש"י" לתענית לבין פירוש רש"י שעל הרי"ף למסכת

בדיקה יסודית של פירוש רש"י שעל הרי"ף, בהשוואה לפירוש המיוחס לרש"י [=הרי"ב] ובחס לפירוש רש"י האמיתי, דפוס ספרד - מראה בבירור, כי כל הסמנים הלשוניים-סגנוניים המצויים בפירוש הרי"ב למסכת שלנו, המתאימים לכל סממני הרי"ב שבשאר המסכתות - חסרים לחלוטין מפירוש רש"י שעל הרי"ף: כאן לא נמצא ולו פעם אחת ביטויים שכיחים בפירושי הרי"ב, "מפי מורי"; "מפי רבי"; "כך שמעתי"; "מפי מורי כך שמעתי"; "ל"א"; "ל"א מפי מורי"; "גמגום"; "נראה לרבי"; "כדמתרגמין". יתר על כן עצם הפירוש קצר יותר מפירוש רי"ב למסכת זו. כמו כן אין פרשן זה מציין תרגומים, מקורות מדרשיים וכיצא באלה. פירוש זה מתאים בהחלט לפירוש רש"י שבדפוס ספרד, פירוש שלגביו אין כל ספק ופקפוק, כי אכן הינו פירוש רש"י האמיתי. הואיל וכך הם פני הדברים, נראה לנו, כי אכן פירוש רש"י שעל הרי"ף למסכת זו הוא פירוש רש"י, ולא פירוש הרי"ב.

להמחשת ההבדלים שבין המיוחס לרש"י לתענית [=הרי"ב] ובין פירוש רש"י שעל הרי"ף לתענית [=רש"י] נביא דוגמאות מספר:

(א) דף ו ע"ב, ד"ה "חתן לקראת כלה": "שירדו כל כך שכשהטפה נופלת יוצאת אחרת וכולטת כנגדה מפי מורי, ל"א שהשווקין מקלחין מים שוק מקלח וזה מקלח כנגדו". ובפירוש רש"י שעל הרי"ף: "משיצא חתן לקראת כלה" - "שהמים של שביל אחד פוגעין במים של שביל אחר לישנא אחרינא שיש כל כך מים על פני הקרקע שכשטיפה אחת יורדת ונופלת מדלגה טיפה כנגדה מעל פני הקרקע ולהכי מדמה לה לחתן וכלה כדאמר מיטרא בעלה דארעא דכתיב כי אם הרוה את הארץ והולידה והצמיחה". השוואת שני הפירושים מראה שהם זהים בתוכנם ובסגנונם, ומכאן הוכחה מכרעת, כי אכן הפירוש שעל הרי"ף למסכת זו הוא פירוש רש"י, שכן בפירוש זה הכל הובא בדרך סתמית, אף הפירוש הראשון, בעוד שבפירוש הרי"ב הובא הפירוש הראשון כ"מפי מורי". הווי אומר, לפנינו עדות מפורשת מפי הרי"ב, כי הפירוש הראשון הינו פירוש מורי, רש"י.

(ב) דף יט ע"א, ד"ה "הכי קאמר" וכו': "וכגון רביעה ראשונה שניה ושלישית דכולי יורה קרי ליה רביעה כך שמעתי". ובפירוש על הרי"ף: "כלומר סדר תעניות אלו האמורים בשביל רביעה ראשונה כשעברה מכל וכל כגון רביעה שני' ושליש' כולהו יור' קרי לה רביע'". השוואת שני הפירושים הללו זה לזה מראה, כי שוים הם בתוכנם, אך שונים מעט בסגנונם. מאידך גיסא, הפירוש הראשון מסתיים במלים "כך שמעתי", מלים החסרות בפירוש השני. כל זה מביא אותנו למסקנה, כי המפרש שהובא כאן ראשון שמע [=ליבל] את פירושו מהמפרש שהובא כאן שני. והואיל ורי"ב"ן הוא בעל הפירוש הראשון, והוא מציין לעתים קרובות פירושים ומסורות

ושלישית דכולי יורה קרי רביעה". גם כאן ציטט הרי"ב"ן את רש"י וביחס אליו אמר "כך שמעתי", כדרכו של הרי"ב"ן ביחס לפירושי רש"י שבשאר מסכתות התלמוד.

(ג) דף יד ע"ב, שו' 11-4: "ואיכא למישמע מדר' שמע' דבשאר מיני פורעניות דכל שעתא הוי זמניה למיבטל אפי' טפי גזרי ודאמרי אין מטריחין סתם אכולהו קאמ' ואנא דאמרי כר' ובשומע תפילה אמרי' לשאלת מטר כיחיד השואל צרכיו בשומע תפילה דהא דאמרי שאלה בברכת השנים אפי' ביחיד משום דזמן ציבור הוא אבל במילתא אחריתי דהוי ליחיד ולא לציבור כגון הכא דבתקופת תמוז לא זמן שאלת ציבור הוא דמדכר ליה ולא בברכת השנים כדאמרי' בע"ז ובברכות אם היה לו חולה בתוך ביתו מזכיר עליו בברכת חולים מוקמי' והיל' בשומע תפילה כ"ש".

בדפוס ספרד הובאו הדברים כדלקמן: "במתני' משמ' מדר' יוחנן דבשאר מיני פורעניות דכל שעתיה הוו זמניה אבל טפי גזרי ור' דאמ' אין מטריחין סבר אכלהו קאמ' ואנא דאמרי כר' ובשומע תפלה אמרי' לשאלת מטר ביחיד השואל צרכיו בשומע תפלה דהאי דאמרי' שאלה בברכת השנים ואפי' ביחיד משום דזמן צבור הוא במילתא אחריתי דהוו בצבור ולא לצבור כגון הכא דבתקופת תמוז לא זמן צבור הוא בשומע תפלה הוא דמזכיר ליה ולא בברכת השנים וכדאמרי' במס' ע"ז ובמס' ברכות אם היה חולה בתוך ביתו מזכיר עליו בברכת חולים ומוקמי' הלכתא בשומע תפלה". ושוב בדפוס ספרד נכתב הפירוש כולו כפירוש סתמי, ואילו פירוש הרי"ב"ן כ"כך שמעתי". הרי שהפירוש שבדפוס ספרד הוא פירוש רש"י.

(ד) דף יד ע"ב, שו' 22: "אבל ומנודה חייבים בעטיפה דכת' ועל שפם יעטה במועד קטן רשאי ליפול על פניו לבזות עצמו בציבור כך שמעתי". בדפוס ספרד: "אבל ומנודה בעטיפה דכת' ועל שפם יעטה במועד קטן רשאי ליפול על פניו לבזות עצמו בפני הציבור". רי"ב"ן שוב מצטט את פירוש רש"י כ"כך שמעתי" - ובדפוס ספרד מובא הפירוש בסתם הרי שהפירוש שבפירוש ספרד הוא פירוש רש"י.

(ה) דף טו ע"א, שו' 11-4: "והקשה מאן דהוא [בנדפס: תוספות מאן דהוא!] מאי שנא בהאי קרא דכת' ביונה וירא האלהים את מעשיהם וגו' ולא קרי ליה דברי קבלה ובהאי קרא דוקרעו לבבכם קרי ליה קבלה. ופריק איהו כל מקום שהנביא מצוה ליש' להודיע ולהזהיר את יש' קרי ליה קבלה. ובכל דוכתא לא איתפקד נביא כי האי וירא האלהים שהוא כמספר והולך דיליף מיניה אגב אורחיה מילתיה לא קרי ליה קבלה". אבל בדפוס ספרד כל הדברים הללו חסרים ואינם! מהי סיבת הדבר? מסתבר, הואיל וקושיה זו ותירוץ זה הינם של אחד מבעלי התוספות, לפיכך הרי"ב"ן, שנחשב לאחד מבעלי התוספות, הביאם; ברם רש"י לא הביאם, הואיל ואין הוא רגיל להביא דברים מבעלי התוספות.

שתים-עשרה דוגמאות אלה מוכיחות בבירור, כי הפירוש שבדפוס ספרד הוא פירוש רש"י האמיתי למסכת תענית.

פירושי רש"י המובאים ב"נימוקי יוסף" על הרי"ף למסכת תענית

אחת עשרה פעמים ציטט ר' יוסף חביבא ב"נימוקי יוסף" במפורש את רש"י למסכת תענית.¹⁰ אם נשווה את הפירוש המיוחס לרש"י [=ריב"ן] ואת פירוש רש"י האמיתי [דפוס ספרד] - ניווכח, כי אין להוכיח אם ציטט ה"נימוקי יוסף" מפירוש רש"י או מפירוש הריב"ן, שאף אותו הוא מכנה רש"י; שכן כל המבדיל את פירוש רש"י האמיתי מהפירוש המיוחס לו [=ריב"ן], אינו עצם הפירוש ותוכנו, שכן בנקודה זו זהים הפירושים זה לזה, אלא ההבדל והשוני ביניהם הוא בסגנון ובמונחי הפירוש הלשוניים.¹¹

אולם יש בהחלט יסוד סביר לומר, כי אכן פירוש זה לתענית המצוטט על-ידי "נימוקי יוסף" כ"פירוש רש"י" הוא באמת פירוש רש"י. שכן בספרד נדפסו מסכתות התלמוד עם פירוש רש"י בלבד, ללא פירוש התוספות. תופעה זו נעוצה בעובדה, כי פירוש רש"י הגיע לספרד ושם הפירוש היה נפוץ מאוד. לא כן פני הדברים ביחס לפירושי התוספות ולפירושיהם של תלמידי רש"י והריב"ן בתוכם. עובדות אלו בולטות בפירושי "נימוקי יוסף" על הרי"ף ועל התלמוד. רש"י נזכר בפירושו פעמים מרובות, לא כן פירושיהם של בעלי התוספות ופירושיהם של תלמידי רש"י, כולל הריב"ן. לכן אם מוצאים אנו ש"נימוקי יוסף" מצטט את פירוש רש"י, סביר בהחלט, כי באמת הכיר הוא את הפירוש האמיתי של רש"י למסכת תענית ואותו הוא מצטט. לו היו לנו ספיקות אם אכן בכלל כתב רש"י פירוש למסכת זו, או אז היה מקום לפקפק ולומר, כי לא פירוש רש"י לפנינו, כי אם פירוש הריב"ן.

גם לו יכלנו לקבוע בוודאות, כי פירושי רש"י אבדו ולא הגיעו לידי ר' יוסף חביבא - היה מקום לומר, כי הוא ציטט את פירושי הריב"ן. ברם העובדה שפירוש רש"י האמיתי למסכת זו נמצא בידינו, מחזקת בהחלט את ההשערה שחביבא השתמש בפירוש רש"י לתענית. הוכחה מכרעת אין, אך סבירות גבוהה ישנה.

10. דף יב ע"א, ד"ה "לא בראשונות"; דף יג ע"א, ד"ה "אין תענית ציבור"; דף טז ע"ב, ד"ה "מעשה"; דף יח ע"ב, ד"ה "פירוש"; דף יט ע"א, ד"ה "אבל יבש לא"; דף יט ע"ב, ד"ה "בפרס החג"; דף כב ע"א, ד"ה "מתריעין בכל מקום"; דף כב ע"ב, ד"ה "כמלא פי תנור"; דף כה ע"ב, ד"ה "ציבור פוסקין"; דף כט ע"ב, ד"ה "גיהוץ"; סוף סדר תענית, ד"ה "מאי טוריינוס". מובאות אלו הן מועטות ביחס למובאות מרשי בלא הזכרת שמו.

11. לדוגמה: "מ"ר"; "מפי מורי"; "כך שמעת" וביטויים כיוצא באלה, כמפורט בראש המאמר.

שקיבל ושמע מרבו רש"י - במלים "כך שמעתי" - הרי שהפירוש השני (שנכתב על הרי"ף) הוא פירוש רש"י האמיתי. פירוש זה של רש"י "שמע" ריב"ן ממנו ופירשו כאן.

כפי שצינו לעיל, פירוש זה חסר לחלוטין את כל הסממנים הלשוניים של פירושי הריב"ן. הוא אף קצר במידה ניכרת מפירושי הריב"ן. בדיקת פירוש זה בכל הכרוך בשאלת זיהוי, כרוכה בקושי גדול, שכן ברור, הפירוש שלפנינו לא נכתב כפירוש על הרי"ף, לאור עובדת היסוד, שרש"י מעולם לא כתב פירוש על הרי"ף. כמו כן יש ספק, אם אכן ראה רש"י את הלכות הרי"ף. אמנם רש"י נפטר כשנתיים לאחר פטירת הרי"ף,⁸ אף על פי כן אין בפירושו לתלמוד, בחיבוריו ההלכיים, בשו"ת שלו - כל רמז וכל אזכור לדברי הרי"ף. יש רגלים לדבר, כי אכן לא הכיר רש"י את הלכות הרי"ף. ברור, כי פירוש רש"י זה נכתב בעיקרו על התלמוד.

אם נשווה את פירוש רש"י לרי"ף לפירושו על התלמוד, ניווכח, כי פירוש רש"י שעל הרי"ף אינו פירוש רש"י שעל התלמוד. פירוש רש"י על הרי"ף כולל את פירושי רש"י על התלמוד, רק ביחס לדברים שהרי"ף הזכירם ורש"י על התלמוד פירשם. כל אותם ענינים תלמודיים שרש"י על התלמוד פירשם, אלא שלא הוזכרו ברי"ף - הושמטו מפירוש רש"י שעל הרי"ף. מסתבר, כי פירוש זה הוא בעיקרו וביסודו פירוש רש"י האמיתי על התלמוד. פירוש זה נכתב על התלמוד ולא על הרי"ף, אלא שבשלב מסוים, בלתי ידוע,⁹ הועתק פירוש זה ממקומו על התלמוד למקום חדש: על הרי"ף. פירוש זה הותאם כמשך הזמן לרי"ף, דהיינו, הושמטו ממנו כל אותם ענינים שהרי"ף לא הזכירם. כך נוצר פירוש רש"י "חדש"; לא על התלמוד, כי אם על הרי"ף.

מדוע נעשה דבר זה? יש לשער, כי המניעים לכך הם שניים: הרי"ף קיצר את התלמוד, כלומר הביא רק את סוגיות התלמוד. השמיט את השקלא והטריא התלמודיים, ופסק והכריע את ההלכה; לפיכך הוא לא טרח לבאר את העניינים התלמודיים. לעומתו ביאר רש"י היטב את העניינים התלמודיים, ולכן אסף חכם אלמוני זה את פירושי רש"י המרובים בעניינים התלמודיים שהביא הרי"ף, והצמידם לרי"ף כ"פירוש רש"י". כך נוצר "פירוש רש"י שעל הרי"ף".

השוואת פירוש זה לפירוש רש"י לתענית, דפוס ספרד, מראה, כי אמנם פירוש רש"י האמיתי לפנינו, אך כנראה מהדורה אחרת של פירוש רש"י. במלים אחרות: פירוש רש"י שעל הרי"ף הוא בעיקרו פירוש רש"י האמיתי שעל התלמוד, בהשמטת עניינים שונים, שנשמטו מהרי"ף.

8. הרי"ף חי בשנים 1103-1105, ורש"י חי בשנים 1105-1140.

9. לא ידוע, מי עשה זאת, ולא אימתי והיכן הועבר פירוש רש"י לתלמוד לצד הרי"ף.

סיכום ומסקנות

מכל האמור כאן אפשר להסיק ארבע מסקנות:

- (א) הפירוש המינותס לרש"י למסכת תענית אינו של רש"י, אלא של חתנו ותלמידו ר' יהודה בר' נתן.
- (ב) פירוש רש"י המקורי למסכת תענית לא אבד; הוא נשמר בהוצאת הדפוס של ספרד. עותק אחד ממנו נמצא במוזיאון הבריטי. בדיקת הספר העלתה שהוא פירוש רש"י האותנטי.
- (ג) פירוש רש"י על הרי"ף למסכת תענית לקוח מפירוש רש"י המקורי.
- (ד) נראה, שגם המובאות של רש"י בפירוש "נימוקי יוסף" הם מפירושו המקורי, אך לכך אין הוכחה חותכת.

ד"ר ברכיהו סקס

"כל מצוה שהאשה חייבת בה עבד חייב בה"

במאמר זה נדגים כיצד "נוצר" כלל תלמודי בבבלי. ננתח את הסוגיות הרלוונטיות בבבלי, ונתמקד בבדיקת השכבות שבסוגיות ובהשוואתן למקורות מקבילים במדרשי ההלכה ובתלמוד הירושלמי. כמו כן נבדוק את חלקו של עורך הסוגיה בהיווצרותו של הכלל שבו אנו דנים.¹

המשנה במסכת חגיגה

במשנה בריש חגיגה שנינו: "הכל חיבין בראייה חוץ מ...; ונשים ועבדים שאינם משוחררים". יש לברר מדוע שנתה משנתנו "עבדים שאינם משוחררים" ולא שנתה "עבדים" סתם. במקום נוסף במשנה מצינו את הביטוי "עבדים שאינם משוחררים": "הכל מיטמאין בזיבה אף הגרים אף העבדים בין משוחררין בין שאינם משוחררין" (ובין ב, א), כאן המשנה מדגישה "בין משוחררין בין שאינם משוחררין", אולם במשנתנו די היה לכתוב "עבדים" כי סתם עבדים הם עבדים שאינם משוחררים;² וכשהמשנה דנה בעבדים משוחררים היא כותבת זאת במפורש.³ ועוד, עבדים משוחררים מסתמא יהיו חייבים בראייה, ועל כן בודאי שאם המשנה תכתוב "עבדים" סתם, נדע שאלו הם עבדים שאינם משוחררים.

ואמנם במכילתא דרבי ישמעאל איתא, "תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל (להוציא גרים ועבדים) כאזניהם להוציא חרשים".⁴ מכאן עולה שעבדים משוחררים כגרים פטורים מראייה. ופירשו האחרונים הלכה זו (עפ"י בבלי פסחים ח, ע"ב) דמי

תארינם: מצות ראייה, מצות הקהל, השוואת סוגיות, עריכת הסוגיות, התהוות כלל הלכתי.

1. להרחבת הנושא ראה, הדיסרטציה שכתבתי "הלכות הרגל בספרות התנאית והאמוראית" בהדרכתו של פרופסור צ"א שטיינפלד, המחלקה לתלמוד אוניברסיטת בראילן.
2. במקום אחד מצאנו "עבדים" במשמעות של עבדים משוחררים: "האפוסטרופוס והשליח והעבד והאשה וטמטום ואנדרוגינוס מביאין ולא קורין שאינן יכולין לומר אשר נתת לי ה'" (ביכורים א, ה). במשנה זו "העבד" הוא עבד משוחרר כי עבד שאינו משוחרר אין לו ממה להביא. ואכן שם במשנה ד' נשנה דינו של הגר שאינו קורא, ומכאן שהעבד הוא עבד משוחרר שהוא כמו הגר. במכילתא ובספרי דינם של הגר והעבד נשנים יחד (מכילתא, משפטים פרשה כ; ספרי, כי תבוא, פיסקה רצט) אף במשנתנו היה לתנא לשנות עבד וגר באותה משנה, ועיין על כך אצל אלבק בהשלמותיו למשנה זו.
3. שבע פעמים נזכר הביטוי "עבדים משוחררים" במשנה בשש מהם יחד עם גרים (מעשר שני ה, יד; ביכורים א, ה; שקלים א, ג; קידושין ד, ז; הוריות ג, ח; זבים ב, א), רק במסכת ראש השנה נזכר עבד משוחרר בפני עצמו: אר"י מעשה בטוביה הרופא שראה את החדש בירושלמים הוא ובגו ועבדו משוחרר וכו' (א, ז), כאן יש התייחסות למקרה מסוים ולא ניסוח הלכתי עקרוני.
4. מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים פרשה כ, מהדורת הארואויטץ רבין, עמ' 333.